

Middelaldertekster som sproglig ressource

Ellert Þór Jóhannsson & Simonetta Battista

The topic of this article is the medieval source material for *A Dictionary of Old Norse Prose*. We discuss the dictionary's approach to the text sources and how different types of text make up the body of citations and what information about the source material is registered. Furthermore we account for the distribution of citations between different text genres as well as time periods and geographical provenance.

1. Indledning og baggrund

I denne artikel diskuterer vi middelaldertekster som sproglig ressource med udgangspunkt i *Ordbog over det norrøne prosasprog* (ONP) eller *A Dictionary of Old Norse Prose*, som er et ordbogsprojekt ved Københavns Universitet. Vi redegør for arten af ONPs kildemateriale og hvilke informationer der er registreret om de enkelte middelaldertekster.

Projektet blev grundlagt i 1939 med det oprindelige navn *Den Arnamagnæanske Kommissions Ordbog*. Formålet med ONP var at registrere og belyse ordforrådet i de norrøne prosatekster, som er overleveret i norske og islandske middelalderhåndskrifter, med et værk som skulle være mere moderne, videnskabeligt og omfattende end de tidligere ordbøger fra slutningen af 1800-tallet, fx Johan Fritzners *Ordbog over Det gamle norske Sprog* (Fritzner 1886, 1891, 1896), og *An Icelandic-English Dictionary* af Cleasby & Vigfusson (1874). For et detaljeret historisk overblik cf. Battista & Jóhannsson (2014).

En oprindelig planlagt trykt publikation på 12 bind blev indstillet i 2004, efter at 3. bind var udkommet, til fordel for en digital udgave. I 2010 blev såvel udgivet som uudgivet ordbogsmateriale gjort tilgængeligt på ONP online (se nærmere Jóhannsson & Battista 2016 for redegørelse af online udgaven). Siden da er ordbogsmaterialet løbende blevet udvidet med nye ordbogsartikler udgivet på nettet, og digitaludgaven er under konstant udvikling.

2. Kildemateriale

ONPs kildemateriale er i sin natur begrænset og ufuldkommet, idet mange håndskrifter er gået tabt, og derfor er det kun et vilkårligt antal tekster, som er bevaret fra middelalderen. Kildematerialet kan afgrænses under tre hovedkriterier: teksttyper, geografisk oprindelse (proveniens) og tidsperiode.

2.1. Teksttyper

Ordbogen omfatter alle genrer af norrøne prosatekster: sagaer, jura, oversættelser osv. Finnur Jónssons reviderede udgave af *Lexicon Poeticum* fra 1931 lige var blevet udgivet, da ordbogsprojektet startede. Derfor besluttede man at fokusere på prosasproget.

2.2. Geografisk oprindelse (proveniens)

Den geografiske oprindelse for teksterne er Island og Norge. Sproget er vestnordisk, og håndskrifterne stammer både fra Norge og Island. Der er nogle diplomer, som muligvis stammer fra Færøerne, og som er grupperet sammen med norske tekster.

2.3. Tidsperiode

Tidsperioden strækker sig fra ca. 1150 indtil slutningen af middelalderen. Når det gælder tekster fra Norge går grænsen ved 1370–1400. I 1300-tallet går den sproglige udvikling i Norge hurtigt og efter 1370 afviger sproget i en sådan grad, at man ikke længere kan tale om et fælles sprog for Norge og Island. Ordbogen registrerer valgte eksempler fra norske kilder i perioden 1370–1400, men markerer dem som yngre norsk.

For Islands vedkommende strækker perioden sig til 1540. Selvom håndskriftstraditionen fortsætter i Island uafbrudt indtil 19. og 20. århundrede, begrænser ONP sig til tidsperioden fra 12. århundrede frem til 1540, dvs. året når den første islandske bog ”Det nye testamente” blev trykt. ONP har også nogle eksempler efter den tid, men de er markeret som yngre islandsk.

3. Principper og procedurer

Oprindeligt var ONP tænkt som en slags supplement til Fritzners store oldnordiske ordbog, *Ordbog over Det gamle norske Sprog* (Fritzner 1886, 1891, 1896), men hurtigt udvikledes det til et selvstændigt projekt. I bestemmelserne for projektet stod der, at den nye ordbog skulle forsøge at give et bredt syn på hele periodens ordforråd med repræsentative eksempler fra alle bevarede tekstgenrer og eksempler på alle kendte ord ”med særlig hensyntagen til ældste forekomst af såvel sproglige som syntaktiske fænomener og til kulturhistorisk interessant ordforråd.” (Widding 1964:21).

Ifølge ONPs redaktionelle principper skal ordbogens materiale genspejle originalkilden så nøjagtigt som muligt, hvilket betyder, at citaterne ikke er normaliserede og tit gengivet med kildetekstens ortografi. I de første mange år bestod

ordbogsarbejdet hovedsagelig i excerpering af tekster, primært fra diplomatariske udgaver. Man har også excerperet direkte fra håndskrifter, i de tilfælde hvor den pågældende tekst ikke er blevet udgivet, eller man har betragtet en udgave som upålidelig i sin gengivelse af kildeteksten.

Excerperingsarbejdet foregik med papir og blyant. Mindst to redaktører læste en tekstudgave og understregede de ord, som de syntes belyste ordets brug eller betydning og også ordformer af særlig interesse. Den indstregede udgave med markerede meningsfulde citater blev så givet videre til opskrivning på sedler, som siden blev ordnet i en fysisk seddelsamling i alfabetisk rækkefølge efter opslagsord. På den måde voksede ordbogens arkiv til nogle hundrede tusind håndskrevne sedler.

Faren ved denne arbejdsgang er, at resultatet ikke repræsenterer sproget, men bliver en samling af underligheder, mærkelige former og sjældne ord. Efter at man havde excerperet tekster i nogle år, opdagede man, at der manglede flere eksempler på almindelige ord, konjunktioner, præpositioner, pronomener og talord, men også de mest almindelige ord i sproget, som fx verberne *hafa* "have" og *vera* "være" etc. Derfor blev citatsamlingen udvidet med en komplet excerpering af alle ord fra nogle udvalgte nøgleværker, som repræsenterer forskellige genrer fra særligt relevante håndskrifter. Det drejer sig om: *Snorra Edda* (GKS 2367 4°), et fragment af *Egils saga Skallagrímssonar* (AM 162 A 0 fol), *Heiðarvíga saga* (Holm perg 18 4°, Lbs fig 1), *Íslendingabók* (AM 113 fol^s) og *Ólafs saga Tryggvasonar* (Holm perg 18 4°).

Resultatet blev en stor samling citater, som opfyldte de kriterier, som blev vedtaget ved projektets begyndelse. Da citatsamlingen havde nået en tilstrækkelig mængde sedler (ca. 750.000), kunne man gå i gang med at ordne citaterne og strukturere dem i ordbogsartikler (nærmere om redigering cf. Jóhannsson & Battista 2016).

4. ONPs data og registrering af oplysninger

Materialet, som danner grundlag for redigeringsarbejdet, består primært af selve citaterne, mange slags forskellige supplerende informationer om hvert enkelt citat og adskillige andre oplysninger om kildeteksterne. Disse informationer, som tidligere kun eksisterede på papirsedler, er nu organiseret i en database, og en stor del af dem bliver benyttet i onlineudgaven af ONP (ONP Online). ONP har ca. 65.000 opslagsord og hvert enkelt citat er organiseret under det opslagsord, det hører til, i alt ca. 795.000 citater, inkl. de citater der løbende er blevet tilføjet.

4.1. Værker

Kildeteksterne består af 428 værker, som varierer i størrelse. Alle citater er hentet fra disse værker. Et værk kan meget rudimentært beskrives som en enhed af

beslægtede tekster. Mange værker er klart definerede, som fx *Bójarlög (Bl)* (*Byloven*) (cf. Figur 1). Her drejer det sig om den samme basistekst, som sandsynligvis har én oprindelse, dog overleveret i forskellige håndskrifter med mindre variationer. På samme måde er fx *Njáls saga* og mange andre sagaer, som stammer fra én forfatter, ét værk.

Men betegnelsen værk er ikke altid så klar som i disse tilfælde. ONP betragter andre tekster som samme værk, selvom de ikke er en helhed på samme måde. Fx har ONP registreret *Encyclopædica (Enc)* som ét værk, selvom det ikke er et værk af en enkelt herkomst eller af samme forfatter. Betegnelsen dækker over en vifte af encyklopædiske tekster, som har mange fællestræk. Man skal derfor være opmærksom på, at et værk i ONP kan betegne forskellige slags grupperinger af beslægtede tekster.

4.2. Signaturer

Alle citater hører til et bestemt værk og er markeret med en unik signatur. En signatur består typisk af værkforkortelse plus nærmere indikatorer, ofte håndskriftsforkortelser, som peger på detaljer vedr. tekstens oprindelse, efterfulgt af side og linje (cf. Figur 1). Hvert værk kan indeholde mange forskellige signaturer.

4.3. Register

Oplysningerne om hvilket håndskrift der ligger til grund for en bestemt signatur, finder man i ordbogens første og måske vigtigste bind, registerbindet, som udkom i 1989, og som oplister alle anvendte tekstudgaver og håndskrifter i ONPs citatsamling. Registerbindet indeholder for alle værker de tilhørende signaturer, og hvilke håndskrifter de henviser til, oplysninger om udgaver, evt. udenlandske paralleller osv. Registerne er også tilgængelige i onlineudgaven (ONP Online).

Bl	Bójarlög (Bjarkeyjarréttr hinn nýi) & réttarbótr	
<i>Bl</i>	Keyser & Munch 1848 [INGL 2] 185-274 ² , 287-288 ("Ba")	AM 323 fol 34-109, 121-123 »34-123« (c1325-1350) (cf. var...: AM 323 fol)
<i>BlApp</i>	ed. cit., 289 ³⁻¹⁷ ("Na")	GKS 3262 4 ^o 97v-98r »1r-98r« (1576) (cf. var...: GKS 3262 4 ^o)
<i>BlApp</i> ^x	ed. cit., 289 ¹⁹⁻²⁶	AM 85 4 ^{ox} 244v (1543 & postea)
<i>BlFar</i>	ed. cit., 274 ³ -286 ("Bb")	AM 60 4 ^o 93vb-98va »81va-98va« (c1320) (cf. var...: AM 60 4 ^o)
<i>BlFarApp</i>	ed. cit., 289 ²⁸ -290 ("Bh")	AM 61 a 4 ^o 67v-68r »52v-71v« (c1350-1370) (cf. var...: AM 61 a 4 ^o)
var...: AM 304 fol	ed. cit., var.app. ("Bd")	AM 304 fol »44rb-62ra« (c1320)
var...: AM 305 fol	ed. cit., var.app. ("Ob")	AM 305 fol »85ra-100vb« (c1450)
var...: AM 307 fol	ed. cit., var.app. ("Xc")	AM 307 fol »64va-72vb« (c1350)
var...: AM 309 fol	ed. cit., var.app. ("Oa")	AM 309 fol »72r-88v« (c1325)
var...: AM 315 h fol	ed. cit., var.app. ("Bo")	AM 315 h fol »1ra-1vb, 4ra-4vb« (c1300-1350)

Figur 1: Fra registerbind. Oplysninger om værket *Bójarlög* (*Byloven*) med værkforkortelsen *Bl*. I venstre spalte vises signaturene sammen med varianthensvisninger. Man kan fx se, at signaturen *BlFar* er brugt til citater fra s. 274–286 i udgaven, hvor teksten er baseret på håndskriftet AM 60 4°, som er dateret til ca. 1320 (ONP Registre: 36).

Registret er i sig selv et vigtigt værktøj og et selvstændigt opslagsværk for alle, der beskæftiger sig med oldnordiske tekster.

5. Genre, periode og oprindelsessted

5.1. Gruppering af teksttyper

Værkerne er markeret med genre eller teksttype i ONPs database. Denne opdeling bestemmes af ONPs redaktører, men følger stort set den traditionelle opdeling af vestnordisk prosalitteratur fra middelalderen. Nogle af værkerne er dog lidt svære at placere inden for en bestemt genre, så muligvis bliver genreopdelingen revideret. På nuværende tidspunkt er de 428 værker delt op i 11 genregupper:

- **Islændingesagaer** — fortællinger om islændinge (fx *Njáls saga*, *Egils saga*)
- **Totter** — korte fortællinger om islændinge
- **Legendariske sagaer** — heltesagn fra den oldgermanske fortid
- **Samtidssagaer** — (fx *Sturlunga saga* og *Byskupa sögur*)
- **Høvisk litteratur** — primært riddersagaer, dvs. høviske tekster

oversat fra oldfransk og oversættelser og originale værker inspireret af international litteratur

- **Historiske tekster** — fortællinger om de norske konger (fx *Heimskringla*)
- **Lærde tekster** — *Snorra-Edda* og diverse tekster med videnskabeligt indhold (fx *Encyclopædica*)
- **Pseudo-historisk litteratur** — Oversættelser af fortællinger om historiske begivenheder i oldtiden (fx *Rómverja saga*, *Trójumanna saga*)
- **Religiøse tekster** — hagiografiske tekster og legendelitteratur primært oversat fra latin (fx *Hómiljubók*, *Heilagra manna sögur* og *Postula sögur*)
- **Juridiske tekster** — (fx *Grágás*, *Norges gamle love*)
- **Diplomer** — breve og officielle dokumenter som belyser mange aspekter af dagliglivet i middelalderen og det relaterede ordforråd

5.2. Genrer, værker og citater

Der er stor forskel på, hvordan disse tekstgenrer er repræsenterede i ONPs materiale. Det er også meget forskelligt, hvor mange tekster og værker der hører til hver gruppe.

Genrer	Værker		Citater	
Religiøse tekster	122	28,5%	184.781	23,2%
Historiske tekster	32	7,5%	137.586	17,3%
Islændingesagaer	41	9,6%	95.528	12,0%
Juridiske tekster	49	11,4%	75.034	9,4%
Høvisk litteratur	48	11,2%	70.662	8,9%
Diplomer	4	0,9%	61.163	7,7%
Samtidssagaer	11	2,6%	58.085	7,3%
Pseudo-historisk litteratur	6	1,4%	20.392	2,6%
Legendariske sagaer	29	6,8%	33.759	4,2%
Lærde tekster	21	4,9%	40.950	5,1%
Totter	65	15,2%	17.333	2,2%
I ALT	428	100%	795.273	100%

Tabel 1: Proportionerne mellem forskellige genrer, opdelt både efter værker og citater. Tabellen er ordnet efter antal citater.

Det fremgår, at den største gruppe er ”Religiøse tekster”, både når det gælder antal værker og antal citater. Til denne gruppe hører 122 ud af 428 værker, som udgør 28,5% af alle definerede værker i ONPs register og 23,2% af citaterne.

Andre grupper, som springer i øjnene, er grupperne ”Totter” og ”Diplomer”. Man kan se, at hele 65 værker, men få citater, hører til gruppen ”Totter”. Det skyldes primært totternes karakteristiske korte fortællestruktur. Det omvendte gælder for gruppen ”Diplomer”, som indeholder mange forskellige slags dokumenter: fx breve, testamente, kirkeinventarer, kontrakter og vidnesbyrd. Hvert diplom udgør en tekstenhed for sig selv, men betragtes ikke som et individuelt værk. Diplomerne er opdelt i fire værker baseret på geografiske og tidsmæssige kriterier, og derfor er det svært at sammenligne dem med de andre grupper, da hvert værk består af mange hundrede eller tusinde forskellige dokumenter som er skrevet i et stort område i løbet af mange århundreder.

Det er lidt overraskende, at gruppen ”Islændingesagaer”, som repræsenterer den mest berømte genre inden for norrøn litteratur, ligger på en tredjeplads og kun udgør 12% af alle citaterne. Den beslægtede genre ’Totter’, som også indeholder fortællinger om islændinge, kunne måske også tælles med, men alligevel står islandske sagaer og totter kun for 14% af materialet (dog ca. en fjerdedel af alle værker, eller 106 ud af 428). Det viser, at selvom fokus tit er på Islændingesagaer, når det gælder middelalderlitteratur fra Norden, omfatter norrøn prosa mange forskellige typer tekster. Dette forhold genspejles i ONPs materiale.

Inden for hver af disse 11 genregrupper er det meget forskelligt, hvor meget der er excerperet fra hvert værk. Her vises detaljerne for en af grupperne, ”Samtidssagaer”, som indeholder 11 værker, og som har bidraget med 58.085 citater.

Værk	Værkbetegnelse	Citater
Arons saga	Ar	359
Árna saga byskups	ÁBp	4.935
Guðmundar saga byskups	GBp	9.805
Hrafns saga Sveinbjarnarsonar	Hrafn	1.671
Hungrvaka	Hungrv	727
Jóns saga Helga	JBp	3.489
Kristni saga	Kristni	529
Lárentíuss saga byskups	LBp	2.328
Páls saga byskups	PBp	633
Sturlunga saga	Stu	28.238
Þorláks saga Helga	ÞBp	5.371
I ALT:		58.085

Tabel 2: Samtidssagaers 11 værker og antal citater tilhørende til hvert værk.

Det viser sig faktisk, at det allerhyppigst excerperede værk i ONP hører til her, nemlig *Sturlunga saga*, hvor hele 28.000 (ca. 3,5% af alle citater i ONP) er taget fra. Det er næsten halvdelen af alle citater fra denne gruppe. Andre værker bidrager med kun nogle få hundrede, fx *Kristni saga* og *Páls saga byskups*. Det illustrerer den store forskel, som findes mellem individuelle værker, og hvor meget de

vægter i ONPs citatsamling. Der er nogle få store værker, som har bidraget med mange tusind citater, ligesom *Sturlunga saga*, men der findes også adskillige små værker, som kun har bidraget med fem eller færre citater, fx *Markúss saga postula* (2 citater), som hører til gruppen ”Religiøs litteratur”, og som er uudgivet og kun bevaret i et enkelt håndskrift.

5.3. Tidsperioder og citater

ONP registrerer også oplysninger om datering af kildeteksterne. Her er der stor forskel mellem århundrederne.

Periode	Citater	
1100-tallet	2.880	0,4%
1200-tallet	126.165	15,9%
1300-tallet	357.395	45,0%
1400-tallet	115.227	14,5%
1500-tallet	50.961	6,4%
Yngre materiale	142.645	17,9%
I ALT:	795.273	100%

Tabel 3: Citaternes distribution over tid.

Der er få citater fra 1100-tallet. Det er også kun nogle få håndskrifter, som er dateret til denne periode. Antallet af citater øges markant i 1200-tallet, men 45% af alle citater i ONPs citatsamling kommer fra 1300-tallet. Det er i takt med den generelle produktion af norrøne tekster, som når et højdepunkt i denne periode. Det fortsætter frem til 1400-tallet, men efter 1370 stammer citaterne kun fra det islandske materiale. I 1500-tallet strækker ONPs periode sig kun frem til 1540, derfor det tilsvarende lave tal.

Hele 18% af materialet betragtes som yngre materiale. Det drejer sig primært om tekster, som er dateret til middelalderen, men som kun er bevaret i yngre papirhåndskrifter. Et meget berømt eksempel er *Íslendingabók*, som sandsynligvis er en af de ældste bevarede tekster, affattet ca. 1200, men som kun er bevaret i papirhåndskrifter fra anden halvdel af 1600-tallet, og er derfor markeret som yngre i ONPs database.

5.4. Oprindelse (proveniens) og citater

Opdeling af citaterne efter oprindelsessted (Island eller Norge) viser at størstedelen af citaterne stammer fra islandske kilder. Der findes islandsk materiale fra alle 11 genrer, mens det norske materiale repræsenterer færre genrer: primært religiøse tekster, juridiske tekster og diplomer, men også historiske tekster, høvisk litteratur og legendariske sagaer.

Proveniensi	Citater	
Island	567.496	71,4%
Norge	49.631	6,2%
Island/Norge	47.912	6,0%
Umarkeret	130.613	16,4%
I ALT:	795.273	100%

Tabel 4: Citaternes opdeling efter oprindelse.

Kategorien Island/Norge betegner tekster med blandet oprindelse, mest norske tekster bevarede i islandske håndskrifter.

6. Konklusion

Som omtalt ovenfor er der mange forskellige slags supplerende informationer om kildeteksterne, som findes ved hvert enkelt citat i ordbogsmaterialet. Videreudviklingen af ONP sigter mod at gøre disse informationer tilgængelige og søgbare. Udover at give adgang til middelaldertekster kan ordbogens citatsamling bruges som sproglig ressource til gavn for alle der interesserer sig for nordisk sprog og kultur i middelalderen.

Litteratur

Ordbøger

- Cleasby, Richard & Gudbrand Vigfusson (1874): *An Icelandic-English Dictionary*. Oxford: Clarendon Press.
- Finnur Jónsson (1931): *Lexicon poeticum antiquæ linguæ Septentrionalis / Ordbog over det norsk-islandske skjaldesprog*. Opr. udg. af Sveinbjörn Egilsson. 2. udg. København: Kongelige nordiske oldskriftselskab.
- Fritzner, Johan (1886, 1891, 1896): *Ordbog over Det gamle norske Sprog* 1–3, rev. udg. Kristiania: Den norske forlagsforening.
- Fritzner Online. Johan Fritzners *Ordbog over Det gamle norske Sprog* <www.edd.uio.no/perl/search/search.cgi?appid=86&tabid=1275> (maj 2017)
- ONP = Helle Degnbol, Bent Chr. Jacobsen, James E. Knirk, Eva Rode, Christopher Sanders & Þorbjörg Helgadóttir (red.). *Ordbog over det norrøne prosasprog / A Dictionary of Old Norse Prose*. ONP Registre (1989). ONP 1: a–bam (1994). ONP 2: ban–da (2000). ONP 3: de–em (2004). København: Den Arnamagnæanske Kommission.
- ONP Online. *Ordbog over det norrøne prosasprog Online*. <onp.ku.dk> (maj 2017)

Anden litteratur

- Battista, Simonetta & Ellert Þór Jóhannsson (2014): “Ordbog over det norrøne prosasprog 2004–2014 — fra trykt udgave til netversion”, *LEDA-Nyt* 57, 6–23.
- Jóhannsson, Ellert Þór & Simonetta Battista (2016): “Ordbog over det norrøne prosasprog Online: struktur og brug”, i Asgerd Gudiksen & Henrik Hovmark (red.): *Nordiske Studier i Leksikografi 13*: Rapport fra 13. Konference om Leksikografi i Norden København 19.–22. maj 2015, 165–175.
- Widding, Ole (1964): *Den Arnamagnæanske Kommissions Ordbog, 1939–1964: Rapport og plan*, Copenhagen: G.E.C.GADS Forlag.

Ellert Þór Jóhannsson
Ordbogsredaktør, ph.d.
nkv950@hum.ku.dk

Simonetta Battista
Ordbogsredaktør, ph.d.
sb@hum.ku.dk

Københavns Universitet
Njalsgade 136
DK-2300 København S